

KUR'AN-I KERİM'DE ÇEVRE FELSEFESİ KONUSUNDA TEMEL YAKLAŞIMLAR*

Bilal DELİSER**

Özet

Çevre felsefesinin gittikçe öneminin arttığı zamanımızda Müslümanların bu konuya yaklaşımını hangi kavramlar ve ilkeler belirlemelidir? İslam'ın varlık ve hayat anlayışı, insanın doğasına ilişkin açıklamaları bu konuda ne gibi yönlendirmelerde bulunuyor? İslam, insanın toplum ve tabiatla ilişkilerinde hangi değerleri öne çıkarıyor? Mevcut politik ekolojinin tenkide açık yönleri yok mudur? Bu ve benzeri sorular, İslam açısından çevrenin ele alınmasını ve bu konuda onun temel aldığı ilkelerin tespit edilmesini gerekli kılmaktadır.

Bu makalede Kur'an ayetleri bağlamında varlığın değeri, varlıkta hayatın değeri, insanın varlık içindeki konumu, onun âlemlerle olan varoluşsal ilişkisi ve çevreye karşı nasıl bir tutum içerisinde olması gerektiği gibi meseleler temellendirilmeye çalışılacaktır. Böylece bir taraftan Allah eksensel bir ekosistem ve onun oluşturduğu çevre anlatılmaya, diğer taraftan bu konuda İslam anlayışına dayalı bütüncül bir bakış açısı sunulmaya gayret edilecektir.

Anahtar Kelimeler: Çevre, ekolojik sistem, varlık, insan, değer, emanet, sorumluluk, imar.

THE BASIC APPROACHES ON ENVIRONMENTAL PHILOSOPHY IN THE QUR'AN

Abstract

Which concepts and principles should determine Muslims' approach to environmental philosophy which is an increasingly important topic today? What sort of guidance is presented by the sense of existence and being in Islam and its explanations on human nature related to the topic? Which values are emphasized about human's relationships with the society and nature? Are there not any aspects of the political ecology in effect which are open to criticism? These questions necessitate discussing environment in terms of Islam and determining the underlying principles of Islam about environment.

In this article, the questions above will be tried to be answered, and the value of existence, the value of creature's being, the position of human in the existence, human's existential relationship with the universe and how his attitude should be towards the environment in which he lives will be tried to be based through the verses of Quran. Thus, a holistic perspective based on Islamic understanding will be tried to be presented while trying to explain a universe-centered ecosystem and an environment formed by this ecosystem.

Key Words: Environment, ecological system, existence, human, value, trust, liability, development.

* Bu makale, 24- 26 Ekim 2013 tarihleri arasında ÇEKÜD -Çevre Kuruluşları Dayanışma Derneği-ile Gümüşhane Üniversitesinin birlikte düzenledikleri, Uluslararası Katılımlı Çevre Sempozyumunda "İslam'da Çevre Felsefesinin Kur'anî Temelleri" başlığı ile sunulan tebliğin bazı ilavelerle yeniden düzenlenmiş halidir.

** Yrd. Doç. Dr. Bilal DELİSER, Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fak. Tefsir Anabilim Dalı Öğretim Üyesi, (bdeliser@gumushane.edu.tr; bilaldeliser@hotmail.com)

Giriş

Günümüz dünyasında hem modernizmin hem de onu inşa edenlerin diğer ülkelere ihraç ettiği sekularizm, liberalizm, iktisadi kalkınma, ilerleme, maksimum kâr, reklam ve tüketim gibi kavram ve olguların sorgulandığı artık bir vakıa halini almıştır. Bunların başka sorgulamalara da kapı aralayacağı bir hakikattir. Bu sorgulamaların eleştirisine şu iki soru yöneltilerek başlanabilir: Birincisi, Müslüman ilim adamları ile düşünürlerinin moderniteye yönelttikleri tenkitlerde ortaya çıkan politik ekoloji, benimsedikleri İslam dininin asıl kaynaklarıyla ne derece örtüşmektedir? İkincisi, bir yandan Müslümanlar moderniteyi, sömürüyü ve batının kültürel tahakkümünü reddederken, diğer yandan gerek temelleri gerekse hedefleri bakımından tenkitlerinde yer verdikleri batı menşeli ekolojik görüşler—İslam ile ne ölçüde örtüşmektedir? Başka bir deyişle yeni olan, tabiattaki düzeni korumanın ve daha güzel hâle getirmenin öngörülmesi mi yoksa batılıların bunu Müslümanlardan duymak istemeleri midir?¹

Bugün dünya ölçüsünde bir "tabiatı koruma" ideolojisinin yürürlükte olduğu görülmektedir. Bu yüzden batılı düşünce biçimleri içinde bazı yakınmalar ve pişmanlıklar moda olmuştur. Bu yakınmalarda genel olarak insanoğlunun tabiatı hoyratça tahrip etmesinden ve batıyı dünyaya egemen kılan temel fikriyatın çok yanlış ve hastalıklı olduğundan çokça söz edilmektedir. Artık hollywood yıldızlarından din adamlarına kadar herkes kendini vahşi tabiatın korunması göreviyle yükümlü saymaya başlamıştır. Bundan dolayı nesli tükenmekte olan hayvanların korunmaya alınması ve tarıma açılan topraklarda sınırlamaya gidilmesi isteniyor. Hatta ağaçların kesilmemesi ve denizin temiz tutulması için kampanyalar açılıyor. Tabiatı korumak için yapılan bunca iş, gösterilen bunca çaba gereksiz ve kötü mü? Bize göre burada tabiatı korumanın aynı zamanda tabiatı yıkma ideolojisiyle aynı felsefeden kaynaklandığının dikkatlerden kaçırılmasıdır. Aslında tabiatı yıkmaya, onu gemlemeye ve tutsak edip zincirlemeye çalışan zihniyet, kendi doğal akışında ilerleyerek tabiatı koruma fikrine varmıştır. Anlaşılacağı üzere temelde tabiata "hâkim" olma fikrinde bir değişiklik yoktur. Sadece tabiata hâkim olmanın biçiminde bir değişiklik yapma teklifi vardır. Sanayi olsun, ama denizi kirletmesin, vahşi hayvanlar yaşasın ama bizim kontrolümüzde yaşasınlar, sular aksın fakat biz istediğimiz için ve bizim istediğimiz tarafa aksın. İyi bir göz, bu yaklaşımda tabiatla budalaca bir savaşa girmiş geçen yüzyıllar insanının sahip olduğundan çok daha tehlikeli bir niyeti görebilir.²

Bu çalışma evren eksenli bir ekosistemi, oluşturduğu çevreyi anlamayı ve çevreyi de içine alan İslam anlayışına dayalı küllî bir bakış açısını sunmayı amaçlamaktadır. Bu nedenle çalışmada öncelikle güncelliğini koruyan çevre ve

¹ Ardoğan, Recep, *İslam'da Çevre Teolojisi*, Ankara, 2009, s. 7-8.

² Özel, İsmet, *Zor Zamanda Konuşmak*, Şule Yay., İst.,2000, s. 167.

ekosistem kavramları üzerinde durulacak-ve ardında konu belli başlıklar altında Kur'an ayetleriyle işlenecektir.

1. Çevreyle İlgili Bazı Kavramlar

1.1. Çevre Ve Ekolojik Sistem

En geniş anlamda çevre, “İnsan ve diğer tüm canlı varlıkları ile birlikte doğanın ve doğadaki insan yapısı öğelerinin bütünüdür.”³ şeklinde tanımlanmıştır. Tanımın bu geniş kapsamı içinde, doğal ve yapay çevre olmak üzere, çevre olgusunu belirleyen iki temel unsur dikkati çekmektedir. Doğal çevre kavramından, doğal etki ve güçlerin oluşturduğu, insan müdahalesine maruz kalmamış ya da böyle bir müdahalenin henüz değiştiremediği tüm doğal varlıklar anlaşılmaktadır. Yapay çevre ise insanlığın başlangıcından günümüze dek uzanan toplumsal ve ekonomik gelişme sürecinde büyük ölçüde doğal çevreden yararlanılarak insan eliyle üretilen tüm değer ve varlıkları kapsamaktadır. Hemen belirtmek gerekir ki, doğal çevre, çevre olgusunun alt yapısını oluşturur. Üst yapıyı oluşturan yapay çevre, doğal çevreden yararlanma ölçüsünde gelişme göstermiştir. Bu durum ekonomik, toplumsal ve teknolojik gelişmelerle birlikte doğal çevre aleyhine işleyen bir insan-doğa ilişkisi sürecine zemin hazırlamış ve günümüzde en genel tanımıyla çevre sorunları olarak adlandırılan bir dizi problemin ortaya çıkmasında temel etmen olmuştur. O halde çevre sorunlarını, insan-doğa ilişkilerinin doğal çevre üzerindeki olumsuz sonuçları olarak tanımlamak mümkündür. Bu bağlamda söz konusu sorunların ortaya çıkmasında temel belirleyici unsur, insandır. Daha doğrusu insanın doğaya müdahalesidir.⁴

Bu açıklamalar ışığında bir bütün olarak ve kısa bir şekilde çevre olgusunu canlıların biyolojik, ekonomik, toplumsal ve kültürel yaşamlarını sürdürdükleri ortam şeklinde tanımlamak mümkündür. Bu doğal yaşam ortamının sağlıklı bir şekilde işlemesi çevre olgusunun temelini oluşturan ekolojik sistemin dengesinin korunmasına bağlıdır.

Ekolojik sistem ya da ekosistem, insan ve diğer canlı popülasyonların bir arada denge ve uyum içerisinde varlık ve gelişmelerini sürdürebilmeleri için gerekli olan koşulların bütünü olarak tanımlanabilir. Bu tanımdan da anlaşılacağı gibi, ekosistemin en önemli özelliği, tüm canlı popülasyonların kendi içinde ve diğer canlı topluluklarıyla olan ilişkilerinde dinamik, dengeli ve düzenli bir işleyişin var olmasıdır. Bir başka ifadeyle ekosistemde tüm enerji-madde-canlı ilişkileri ile üretim-tüketim-birikim-dolaşım olayları, dinamik ve dengeli bir yapısal işleyiş içinde gerçekleşir. Bu dengeyi bozan bir dış etken, ekolojik sistemde, birbirini izleyen ve ekolojik dengenin yeniden kurulmasına dek devam eden bir dizi tepkiye -sistem aksamalarına- neden olur. Oysa tüm evren en geniş boyutta bir ekolojik sistemi oluşturmaktadır. Bununla beraber, çeşitli

³ Altuğ, Fevzi, *Çevre Sorunları*, Uludağ Üniversitesi Güçlendirme Vakfı Yay., Bursa, 1990, s. 9.

⁴ Altuğ, Fevzi, *age.*, s. 9-10; çevre, ekoloji, ekosistem kavramları için bkz. Görmez, Kemal, *Çevre sorunları ve Türkiye*, Gazi Kitabevi Yay., Ankara, 1997, s. 7-9; Güney, Emrullah, *Çevre Sorunları-Ortam Kirlenmesi-*, Bizim Gençlik Yay., Kayseri, t.siz, s. 2-3.

canlı türleri itibarıyla çok sayıda alt-ekosistemin varlığından söz etmek mümkündür. Ancak, gözden kaçırılmaması gereken temel nokta, bu alt-ekosistemin kendi içinde olduğu kadar diğer alt-sistemlerle olan etkileşimlerinde de dinamik bir denge unsurunun var olduğudur. Esasen, çok sayıda canlı türleri itibarıyla mevcut olan çeşitli alt-ekosistemlerin bir bütün olarak genel ekolojik sistemi (evreni) meydana getirmesi, ekosistemdeki bu denge unsurunun önemini açıkça ortaya koymaktadır. Gerçekte hiçbir ekosistem kendi başına yeterli değildir. Ekosistemler arasında her birimin dolayısıyla tümünün sağlıklı gelişimini sağlayan enerji, besin, nüfus gibi çeşitli akımlar mevcuttur. Her bir ekosistem, bu akımların, Allah'ın öngördüğü yoğunluk ve hızda devamını sağlayacak düzenleyici mekanizmalara sahiptir. İşte ekolojik denge, bu düzenleyici doğal mekanizmaların en sağlıklı biçimde gelişimine imkân veren bir işleyişe sahip olmasıyla sağlanmaktadır. Açıklandığı üzere ekolojik sisteme dışarıdan yapılacak müdahaleler, bu dengenin bozulmasına sebep olmakta, sonuçta da canlı organizmaların sağlıklı gelişimini engelleyen birtakım onarılmaz çevre sorunlarına neden olmaktadır.⁵

2. İslam Çevre Felsefesiyle İlgili Kur'an'a Dayalı Anlatımlar

2.1. Kur'an'ın Varlık Anlayışı: Mahlukata Ve İlahî Değerine Yapılan Vurgu

İnsanın doğaya karşı yaklaşım biçimi ile onun doğadaki varlıklara ve bu varlıklar arasındaki ilişkiler düzenine atfettiği değer arasında yakın bir ilgi vardır. Bu nedenle çevreye bakış tarzımız, insan hariç doğadaki varlıkların değerine ilişkin itikadımızla doğrudan ilişkili gözükmemektedir.

İnsan eylemlerini yöneten değerler üç gruba ayrılarak incelenmiştir. Bu değerler (a) yüksek veya özsel değerler, (b) araçsal değerler ve son olarak (c) alışılan değerler⁶ olarak belirlenmiştir.

Bu bakımdan varlıkların özsel/içsel değeri, özü gereği (bi-zatihi) ve kendinden dolayı (li-zatihi) sahip olduğu kıymettir. İnsan bu değerlere doğuştan sahip olur ve bunlar onun fitratıyla alakalıdır. Bu sebeple insan fitratını bozmadıkça bu varlık koşulunu tahribe yönelemez. Sonuçta doğadaki varlıkların özsel/içsel değerine inanmak, insanı onları korumaya yöneltir ve tabiatın tahribatıyla kendi fitratı arasında bir bağ kurmasını sağlar.

Varlığın araçsal/li-gayrihi değeri, esasen kendi dışındaki bir şeyden dolayı sahip olduğu değerdir. Bunlar ilgi ve menfaat alanının değerleridir ve yüksek değerlerle yer değiştirdikleri zaman insanda kendine yabancılaşmayı ve ahireti öteleyerek dünyevileşmeyi doğurmaktadır. Araçsal değeri belirleyen temel unsur, varlığın kendi dışında bir varlık düzeyiyle ilişkisinde ortaya çıkmaktadır. Bu ilişkinin önemi varlığın önemini belirler. Yani araçsal değer, varlığın gerçek değer için araç olabilmesinin ve kullanılabilmesinin bir neticesidir. Doğadaki insan-dışı varlıkların araçsal değerine

⁵ Altuğ, Fevzi, *age.*, s. 10-11.

⁶ Serinsu, Ahmet, *Kur'an Nedir?*, Şule yay., İst. 1996, s. 34-39; Değer Teorisi için Bkz. Ülken, Hilmi Ziya, *Bilgi ve Değer*, Ülken Yay., İst., 2001, s. 135-250.

inanan birinin, çevresindeki varlıkları insan için bir değer taşıyıp taşımayışına göre iki gruba ayırması beklenir. Böyle biri için insana menfaat sağlayan varlıkları koruma dürtüsü artarken aynı zamanda insanların yararını bilmediği varlıkları ve ekolojik ilişkileri koruma duygusu ise azalacaktır.

Alışılan değerler ise alışkanlıklar, moda ve zevkin değerleridir. Bunlar otomatikleşen eylemleri insana kazandırır. Bunlar aynı zamanda insanın yaratılış gaye ve hedefinin pek farkında olmadan ve hiç sorgulamadan yaşadığı eylemler alanıdır. Böylesi bir insanın kâinata bir istidlal oluşturması ve düşünce geliştirmesi beklenemez.

İslam açısından varlıklar, başlangıçta yalnızca ilm-i ilahide mevcut iken, sonradan Allah'ın varlığının bilinmesi için ilahî sıfatların tecellileri olarak oluş alemine çıkarılmışlardır. Çünkü kozmos, Varlık'ın tezahürü ve feyzinden başka bir şey değildir.⁷ Varlık, ilk önce Allah tarafından bilinir, sonra bu bilgi dışarıda kâin (var-olan) hâle gelir ve başka varlıklar tarafından Allah'ın bilinmesinin aracı haline dönüşür. Bu yüzden varlık bir değerdir. Var olma, bir iyilik ve mükemmellik niteliğidir. Varlık, temelde vücud, ilim, kudret, irade, halk, ibda' gibi Allah'ın isimlerini ve sıfatlarını yansıtır. Bu açıdan bakıldığında yokluk, hem kötüdür ve hem de zulmettir. Dolayısıyla evrende var olan varlıkların göreceli eksiklik ve istenmeyen tesirleri yanında, ilahî iradeye konu olma gibi görecelilikten uzak bir değeri vardır.⁸

Tüm varlıkları yaratan⁹ ve idare eden¹⁰ Allah'tır. Allah'ın varlığı tüm kâinata lime lime işlenmiştir. Allah varlığının delillerini hem kozmosta hem de insanın öz benliğinde, yani fitratında göstermektedir. Bir ayette “Varlığımızın delillerini, hem dış dünyada(kozmik evren) ve hem de kendi nefislerinde onlara göstereceğiz ki, o Kur'an'ın gerçek olduğu onlara iyice belli olsun. Rabbinin, her şeye şahit olması yetmez mi?”¹¹ buyrulmaktadır. Bu nedenle İslam düşüncesinde Kur'an ile kâinat kitabı iki önemli değerdir. Müslüman, nasıl Kur'an-ı Kerim'e saygı gösterir, temiz tutar, abdessiz el sürmemeye özenirse, kâinat kitabına karşı da benzer bir tutum takınır. Bu durumda tabiatı sevmek ve korumak, adeta Allah'ı sevmek ve emanetlerini korumak gibidir. Ona yapılan nankörlük ise aynı zamanda Allah'a yapılan saygısızlık addedilmiştir.¹² Sonuç itibariyle insan, görme, bakma ve anlama yeteneğini “Allah'ın afaktaki ayetlerini” görmek, ve akıl kabiliyetini de, yaratılmışlar âleminden Yaratan'a doğru yüceltmek için kullanmalıdır.

Çevremizdeki varlıklar ve bir bütün olarak ekosistem, hakîm olan, yani amaçsız ve yararsız hiçbir şey yapmayan¹³ Allah'ın eseridir, hikmetinin ve onun yansımalarının

⁷ Nasr, Seyyid Hüseyin, *İslam Kozmoloji Öğretilerine Giriş*, Çev., Nazife Şişman, İnsan Yay., 1985, s. 227.

⁸ Ardoğan, *age.*, 179.

⁹ En'am, 6/106; Ra'd, 13/16.

¹⁰ Secde, 32/5.

¹¹ Fussilet, 41/53.

¹² Bayraktar, Mehmet, *İslam ve Ekoloji*, DİB. Yay., Ankara, 1992, s. 86.

¹³ Enbiya, 21/16,,55; Duhan, 4438; Mü'minin, 23/115.

taşıyıcısıdır. Allah'ın hikmet ve sanatını insanlara göstermede, kâinattaki her bir varlığın ayrı bir yeri ve değeri vardır. Bu anlamda doğaya saygı demek, insanın faaliyetlerini tabiattaki doğal düzenle uyumlu biçimde yaşamak, ve o düzenin Allah'ın sıfatlarına açığa vurma, yani kevnî olarak ifade etme biçimine saygı göstermek demektir.¹⁴

2.2. Kur'an'ın Tabii Çevre Anlayışı: İlahî İkrama Ve Estetik Tecrübeye Açılan Kapı

İslâm'a göre dünya ve içindekilerle birlikte evren, insanın sahip olduğu imkânlar, zenginlikler ve güzellikler bir ganimet değildir, aksine âlemlerin Rabbinden insanlığa verilen, şükür ve sorumluluk gerektiren bir lütuftur. Bu, pek çok ayetin dile getirdiği bir husustur.

"O Rab ki, yeri sizin için bir döşek, göğü de (kubbemsi) bir tavan yaptı. Gökten su indirerek onunla, size besin olsun diye (yerden) çeşitli ürünler çıkardı. Bunu bile bile, Allah'a artık şirk koşmayın."¹⁵ "Allah, içinden taze et (balık) yemeniz ve takacağınız bir süs (eşyası) çıkarmanız için denizi emrinize verendir. Gemilerin denizde (suları) yara yara gittiklerini de görüyorsunuz. (Bütün bunlar) Allah'ın lütfunu aramanız ve nimetine karşı şükretmeniz içindir."²²⁷ "O, yerde ne varsa hepsini sizin için yarattı. Sonra (kendine has bir şekilde) semaya yöneldi, onu yedi kat olarak yaratıp düzenledi (tanzim etti)."¹⁶

Olgu ve olaylar dünyası Allah'ın cemal sıfatının tecellileri ile doludur. Güzellik, âlemdeki bütün güzelliklerde yansıyan ilahî bir sıfattır. İçinde hakikat barındırmayan bir güzellik olmadığı gibi, güzellik taşımayan bir hakikatte yoktur. Bu nedenle estetik tecrübe başlı başına bir değerdir. Evrendeki insicam ve estetik de Allah'ın cemal, yani güzellik sıfatının yansımalarıdır. Allah, " Biz gökyüzünü yıldızlarla donattık"¹⁷ derken bununla insanın bedîf duygu ve duyarlılığına hitap ettiği açıktır.¹⁸ Allah'ın cemal sıfatının temelde iki şekilde tecelli ettiği söylenebilir:

a) İnsanın, doğadaki her varlığın ve bütün olarak doğanın en güzel biçimde yaratılmasıdır. Allah, evreni insanın estetik duygularını harekete geçirecek, güzellik anlayışını geliştirecek bir biçimde süslemiş ve güzelleştirmiştir. Bu konuyla ilgili bir ayette şöyle denir:

"Biz yeryüzünde bulunan her şeyi bir dünya ziyneti kıldık. Böylece insanların hangisinin daha güzel amel ortaya koyacağını denemek istedik."¹⁹ Bu ayette Allah'ın evreni yaratırken insanın estetik yönünü de gözettiği ve estetik duyguların güçlenmesine yardım eden güzellikler var ettiği vurgulanmaktadır.

¹⁴ Ardoğan, *age.*, s. 174.

¹⁵ Bakara, 2/22.

¹⁶ Bakara, 2/29.

¹⁷ Sâfât, 37/6.

¹⁸ Koç, Turan, *İslam Estetiği*, İSAM Yay., İst., 2008, s. 76; 82; 92.

¹⁹ Kehf, 18/7.

b) Allah'ın insana gerek kendi varlığındaki gerekse doğal çevresindeki güzellikleri görmek ve onları seyretmekten zevk alma yeteneklerini vermesidir. Estetik, insanı daima her şeyin güzelini seçmeye ve yaptıklarını en güzel biçimde yapmaya yönlendirir. İnsan, bu yeteneği ile doğadaki güzellikleri fark eder ve çevresindeki varlıklarla yalnızca çıkar amaçlı ilişkiler kurmaz, aynı zamanda estetik ilişkiler de kurar. Başka bir ifadeyle, insan doğadaki varlıklara estetik değer atfeder. Doğadaki güzellikleri koruyarak doğal çevresini daha güzel hâle getirmeye ve estetik çeşitliliği zenginleştirmeye yönelir. İnsan doğadaki güzellikleri ortaya koyduğu ürünlere yansıtabilir.²⁰

İslam düşüncesindeki yaygın kanaate göre salt duyular veya tek başına akıl, insanı gerçeğe ulaştırma konusunda bir anlamda yetersizdir. Zira akıl, varlığı bölerek ve kavramlar şeklinde soyutlayarak kavramaya çalışır; bu yüzden de varlıktan uzaklaşmak gibi bir durumla baş başa kalır. Marifet çokluk içinde birliği kavramaktır. Bu da akıl, hayal ve duyuların birlikte gerçekleştireceği bir sezgi ve idrakte olur.²¹

2.3. Kur'an'da Âlem Tasavvuru: Bilgi Ve Tefekkür Alanı Olarak Çevre

İslâm, tefekkürü emreder. Kur'an'da akıl sahiplerinin ayaktayken, otururken ve yanları üzere yatarken Allah'ı andıkları ve göklerin yaratılışı üzerinde düşündükleri vurgulanır,²² Bu sebeple Kur'an'da tefekkürü emreden pek çok ayet vardır ve varlığı, yalnızca duyu organlarıyla ve yüzeysel olarak değerlendirenler kınanır. Bu durumun birçok ayette vurgulanmış olması da ayrıca dikkate şayandır.

“Onlar, bu dünya hayatının yalnız görünen yüzünü tanır, âhiretten (ebedi ve nihai olandan) ise tamamen habersizdirler.”²³

“ Göklerde ve yerde nice ayetler ve işaretler vardır ki, insanlar (üzerinde düşünmeden) sırtlarını çevirerek yanlarından geçip gidiyorlar!”²⁴

İslam'a göre evrendeki hiçbir varlık gagesiz ve hiçbir hareket de anlamsız değildir. Bu nedenle İslam'ın evrene bakışı, doğanın güzellikleri ile ilgili derin düşünceyi estetik bir zevki ve aynı zamanda İslâm'ın diğer dünya görüşlerinden ayrılan önemli bir yanı olarak öteyi, yani melekût âleminin bilincine varmayı da içine alır. Bu anlamda görülen varlıklar, görülmeyen en Yüce Varlık'ın işaretleri ve delilleridir. Nitekim bir ayette şöyle denilmesi gerçekten anlamlıdır. “Müminler, Allah'ı anar ve yaratılış ve kâinat üzerinde tefekkür ederler ve “Rabbimiz, Sen bunları boşuna (bâtıl) yaratmadın! derler.”²⁵

İslami açıdan tabiat olayları, ruhsal gerçekleri düşünmek için birer aracı durumundadırlar. Bunlar, Allah'ın işaretleri (ayet) olup kendileri dış dünyada olsalar

²⁰ Ardoğan, *age.*, s. 175.

²¹ Koç, *age.*, s.103.

²² Âl'i-İmran, 3/191.

²³ Rûm, 30/7.

²⁴ Yusuf, 12/405.

²⁵ Âl'i-İmran, 3/190-191.

bile iç ve aşkın olan gerçekliğin aynalarıdır. Tabiat, bereketten kopmuş değildir ve Kur'anî vahyin bir parçasıdır. Aslında tabiat, İslami kaynaklarda makrokozmetik bir vahiy olarak anılır ve algılanır.²⁶

Tabiat, kendi diliyle yaratıcısını anlatan bir kitaba benzer ve yine kendi diliyle bize Allah'ın sırlarını anlatır. Başka bir ifadeyle bir anlamda mücessem bir vahiy gibidir. Kur'an'da Allah'ın metlûvv (okunan) ayetleri olduğu gibi tabiat da Allah'ın gözlemlenen ve algılanan fakat okunmayan gayr-i metlûvv ayetleri de vardır. Bu nedenle sûfiler başta olmak üzere Müslüman düşünür ve âlimler, tabiata bir kitap gözüyle bakmışlar, ona "kâinat kitabı" demişlerdir. Nitekim mutasavvıflara göre iki çeşit Kur'an vardır. Onlar, birincisine "Tedvini Kur'an" adını verirler ki bu, Hz. Peygamber'e Allah'ın vahiy ile bildirdiği hakiki mânâdaki Kur'an'dır. İkincisine, "tekvini Kur'an" adını verirler ki bu, "Varoluşsal Kur'an" veya "Kozmik Kur'an" demektir. Onlara göre tüm kâinat, mecazi mânâda, Kur'an'dır veya okunmaya sunulmuş büyük bir kitap'tır.²⁷ Bu sebeple kevni kitap, insanlara yaratılışı anlatan ve Allah'ın vücut, ilim, hikmet, irade, ibda' ve hayy gibi sıfatlarını açıklayan ayetlerle doludur. Bunlar Allah'ın isimlerini şerh eder, onun fiillerini tesirleri ile, sıfatlarını da yansımaları ile tefsir ederler. Ayrıca kevni kitap, tüm benliğiyle birlikte insanı ilahî hakikati idrak etmeye yöneltir. Allah'ın isimlerini duyulara aksettirerek, insanın sezgilerini ve aklını harekete geçirir ve nihayet gayb âlemini fark etmesini sağlar. Nasıl ki Kur'an'ı okumak ve onu hıfz etmekte özenli olmak gerekiyorsa, Allah'ın tekvini ayetleri olan tabiatı da gözlemlemek, anlamak ona uygun davranmak ve kozmolojik düzeni korumaya özen göstermek de gerekir.²⁸

2.4. Kur'an'ın Varlık Teleolojisi: Kozmik Zikir Ve Tesbih Eden Çevre

Kur'an-ı Kerim, yerde ve göklerde ne varsa hepsinin Allah'ı tesbih ettiğini, evrenin bütün unsurlarıyla ezeli yaratıcı ve ebedî kudret sahibine itaat, ibadet ve tesbihte bulunduğunu bildirir:

"Göklerdeki ve yerdeki her şey Allah'ı tesbih etmektedir."²⁹

"Görmez misin ki, göklerde ve yerde bulunanlarla, dizi dizi kanat çırpıp uçan kuşların Allah'ı tesbih ettiklerini? Her biri kendi tesbihini ve duasını bilmiştir..."³⁰

"Yedi gök, yer ve bunların içinde bulunanlar, Allah'ı tesbih ederler. Onu hamd ile tesbih etmeyen hiçbir varlık yoktur. Fakat siz, onların tesbihlerini iyi anlamazsınız."³¹

²⁶ Nasr, Seyyid Hüseyin, *İslam'da Düşünce ve Hayat*, çev., Fatih Tatlıhoğlu, İnsan Yay., İst. 1988, s. 289.

²⁷ Bayraktar, *age.*, s. 85.

²⁸ Ardoğan, *age.*, s. 177.

²⁹ Hadid, 57/1.

³⁰ Nur, 24/41.

³¹ İsra, 17/44.

Tesbih, zatında, sıfatlarında, fiillerinde ve isimlerinde Allah Teâlâ'yı yüceltmek; yüceliğine yaraşmayan kusurlardan gerek itikat gerek söz gerekse kalp ile tenzih edip uzak tutmaktır.³² Bir bakıma tesbih, insanın tevhit konusunda amelinin imanına şahitlik etmesidir.³³ Ayetten, yedi gök, yer ve onlarda bulunanların lisan-ı hâlleriyle Allah'ı tesbih ettikleri anlaşılmaktadır. Ayrıca ondan doğadaki her varlığın, bir düzen ve gaye içinde yaratıldığını ve Yaratıcı Zat'ın her türlü kusurdan münezzeh olduğu da anlaşılır. Çünkü doğada farklı özelliklere sahip varlıklar, bir yandan özel işlevleri, diğer yandan birbiriyle karşılıklı ilişkileri ile insanın bilme ve düşünme yeteneğini aşan bir düzen oluşturmaktadır. Bu da insanı, Yaratıcı Zat'ın hem sıfatlarının hem de fiillerinin mükemmel olduğu sonucuna götürür. Yine Allah'ın bilgi ve gücünün sonsuz olduğunu dile getirir.³⁴

Doğadaki her varlığın Allah'ı tesbih ettiği, insanları Allah'ı hatırlamaya (zikir) yönelttiği ve onların insanların zikrine katıldığı, tasavvuf edebiyatına yansımıştır.³⁵ Mutasavvıf edebiyatçılar, insanların Allah'ı tesbih ve zikirlerine, tabii varlıkları ortak etmişler, varlıkların zikirlerine kendilerini de katmışlardır. Örneğin Yunus Emre'nin aşağıdaki dizelerinde insan ve tabiat birlikte Allah'ı zikretmektedir.

"Dağlar ile taşlar ile/ Gökyüzün-de kuşlar ile/ "Seher vakti bülbüller Açınca tüm çiçekler	Çağırayım Mevla'm seni/ Çağırayım Mevla'm seni." Ne de güzel öterler/ Birlikte zikrederler."
---	---

141

Çünkü kozmos, insanla konuşur ve onda olup biten her şeyin bir anlamı vardır. Bunlar, kozmik alanın hem perdelediği hem de ifşa ettiği daha yüksek düzeyde bir gerçekliğin sembolleridir. Kozmosun derin yapısı, insan için manevi bir haber taşır. Bu yüzden kozmos, dinin kendisi ile aynı kaynaktan gelen bir ayettir.³⁶

Kur'an gölgelerin bile sabah akşam Allah'a ibadet, itaat ve secde ettiğini belirtir. "Göklerde ve yerde kim varsa, ister istemez kendileri de gölgeleri de sabah akşam Allah'a boyun eğler."³⁷

"Görmedin mi, göklerdeki ve yerdekiler, güneş, ay, yıldızlar, dağlar, ağaçlar, bütün hayvanlar ve insanlardan birçoğu hep Allah'a secde ediyor."³⁸ "Göklerde ve yeryüzünde bulunan canlılar ve bütün melekler, kibirlenmeden Allah'a secde ederler."³⁹

³² İsfahânî, Rağîb, *Müfredât*, (thk. Safvan Adnan Davûdi), Daru's-şâmiye, Beyrut, 1996, s. 392.

³³ *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, (Komisyon), DİB. Yay., Ankara,2007, c. 3, s. 485.

³⁴ Ardoğan, *age.*, s. 178

³⁵ Süfîlerin çevreye bakış açıları için bkz., Özköse, Kadir, "Tasavvuf ve Ekoloji", *Çevre Ve Ahlak Sempozyum Bildiri Metinleri*, Gaziantep Üniversitesi, 2014, s. 372-379.

³⁶ Nasr, Seyyid Hüseyin, *İnsan ve Tabiat*, Çev., Nabi Avcı, Ağaç Yay., İst., 1991, s. 15.

³⁷ Ra'd, 13/15.

³⁸ Hac, 22/18.

³⁹ Nahl, 16/49.

Bu ayetlerden, doğadaki canlı ya da cansız tüm varlıkların lisan-i hâl ile Allah'ı zikrettiği, ismini veya sıfatlarını seslendirdiği rahatlıkla anlaşılmaktadır. Bir de bunlar ışığında, varlıklarda saklı güzellikleri gören, onların hareketlerinde ilahî sıfatları okuyan bir insan çevreye ve hayata son derece rikkat dolu bir yaklaşıma da sahip olacaktır.⁴⁰ Çünkü Müslüman'ın nazarında kâinat çok hoştur ve asla boş değildir. Adeta meleklerle doludur. Melek görünümlü manevi varlıklar kozmik gerçekliğin ayrılmaz parçalarıdır.

2.5. İnsanın Halifeliği: Yok Etmek Değil Yeryüzünü İmar Etmek

İnsanoğlunun yeryüzünde Allah'ın halifesi olması, Kur'an-ı Kerim'in birçok yerinde defalarca dile getirilmiştir. Bu ayetlerin bazılarının meali şöyledir:

“O, sizi yeryüzünde halifeler kılandır. Artık, kim inkâr ederse inkârı kendi aleyhinedir. İnkârcıların inkârı, rableri katında sadece uğrayacakları gazabı artırır. Kâfirlerin küfrü, ancak ziyanlarını artırır.”⁴¹

“O, sizi yeryüzünde halifeler (oraya hâkim kimseler) yapan, verdiği nimetler konusunda sizi sınamak için birinizi diğerinize derecelerle üstün kılandır.”⁴²

“Uyarmak için aranızdan bir adam aracılığıyla size rabbinizden bir Zikr'in gelmesine mi şaşırdınız? Nuh kavminden sonra (Allah'ın) sizi halifeler kıldığını ve sizin yaratılıştaki gelişiminizi arttırdığını (veya üstün kıldığını) bir düşünün. Öyleyse Allah'ın nimetlerini hatırlayın ki kurtuluş bulasınız.”⁴³

“Sonra, nasıl davranacağınızı görmek için onların ardından sizi yeryüzünde halifeler kıldık.”⁴⁴

“Yahut kendisine dua ettiği zaman zorda kalmışa cevap veren, başa gelen kötülüğü kaldıran ve sizi yeryüzünün halifeleri kılan mı? Allah ile birlikte başka ilâh mı var!? Ne kadar az düşünüyorsunuz!”⁴⁵

“Hani, rabbin meleklere, "Ben yeryüzünde bir halife yaratacağım." demişti. Onlar, "Orada bozgunculuk yapacak, kan dökecek birini mi yaratacaksın? Oysa biz sana hamd ederek daima seni tesbih ve takdis ediyoruz." demişlerdi. Buna karşılık Allah da, "Ben sizin bilmediğinizi bilirim." demişti.”⁴⁶

Çoğulu halâif veya hulefâ şeklinde gelen halife kelimesi, bazılarınca Allah'ın, vekili bazılarınca da yeryüzünde kendinden öncekilere veya birbirine halef olagelen topluluk, ard arda gelen nesiller şeklinde anlaşılmıştır.⁴⁷ Sözlük mânâsıyla kendinden öncekinin halefi yapılan, onun yerini alan anlamına gelen 'halife', yukarıda verilen ayetlerden anlaşıldığı üzere, Kur'an'da, bir toplumun yerini alan yeni bir topluma, öncekilerin

⁴⁰ Ardoğan, *age.*, s. 178.

⁴¹ Fâtır, 35/39.

⁴² En'am, 6/165.

⁴³ A'raf, 7/69.

⁴⁴ Yunus, 10/14.

⁴⁵ Neml, 27/62; Bkz. A'raf, 7/129; Nûr, 24/55.

⁴⁶ Bakara, 2/30.

⁴⁷ Bkz. Rağıb, *age.*, s. 295-295.

kaybettiği hâkimiyet ve nimetlere varis ve onların coğrafyasına hâkim olan insanlara işaret eder. Varislik, insanın evreni kendiden öncekiler için geçici bir süre emanet aldığı ve kendinden sonrakilere de onu hem koruyarak hem de güzelleştirerek bırakması gerektiği şeklinde anlaşılmalıdır. Kur'an'da söz edilen bir toplumun seçilmiş olması meselesi, kayıtsız ve şartsız bir seçilmişlik değildir, aksine belli bir yükümlülüğü gerektiren ve yerine getirilmesiyle sona eren kayıtlı bir seçilmişliktir. Dahası seçilmişlik, ilahî mesajı, inanç ve yaşam ilkeleri olarak ikrar eden iradî bir eylemin sonucudur. Bu anlamda yeryüzünün varisi olma, ilk olarak sosyal, ikinci olarak fiziki alanda onu daha güzel hâle getirme sorumluluğunu vurgular. İnsana tabiata hükmetme yetkisinin verilmesi, hem ilahî surette yaratılmış olmasından hem de akli güç ve kabiliyet sahibi olmasından kaynaklanmaktadır. Diğer varlıklara göre duyu organlarının keskinliğinin yahut Gökyüzüne başkaldırmasının bunda hiçbir etkisi yoktur.⁴⁸

İnsanın yeryüzünde halife kılınması meselesi, yukardaki ayeti kerimeler muvacehesinde her iki taraftan sağlam ve âdil bir bağla bağlanıyor. Bu bağ; amel, yeryüzündeki kötülüklerle savaş, Allah'ın insanlara indirdiği değerli prensipler, mükemmel öğretiler ve kısaca O'nun bütün emir ve şeriatları uygulandığı müddetçe mutlaka en mükemmel şekilde onlarla amel etmesi gereken prensiplerdir. İki taraf arasındaki bu alaka, son derece sağlam temeller üzerine oturtulmuştur. İnsanoğlunun tutunması gereken bu prensipler ve Allah ile olan alakasında herhangi bir özelliğini kaybeder bunlardan uzaklaşırsa, mutlaka dünya ve ahiretin tamamen kaybolup harap olacağı ile izah edilmektedir.⁴⁹

Yeryüzünün imarı, insan neslinin ıslahı ve orada meydana gelen her türlü bozulma, çözülme, kötülük, fitne ve fesadın durdurularak, hangi seviyede olursa olsun bunlara karşı çıkılması gerektiği, şartlarının gerçekleştirilmesi konusunda dayanılacak yegane prensiplerin ilahî emirler ve zamanla insanlığa gelen peygamberlerin öğretileri ile izledikleri yollarla mümkün olabilmektedir.

İslam'a göre insan, yeryüzünde halifedir. Bu sebeple o, ahiret hayatı için bireysel ya da sosyal vechesiyle dünyayı ihmal etmemeli, aksine imar etmeye çalışmalıdır. Bu hususa değinen bir ayette Allah, "O, sizi yeryüzünden (topraktan) yarattı ve sizi oranın imarında görevli (ve buna donanımlı) kıldı. (iste'mera-küm)"⁵⁰ buyurmaktadır.

Ayete geçen "ve'ste'merakum fi-hâ" çeşitli anlamlara gelmektedir. Bunlardan ilki, Arapça e'mara kökünden, yaşatma ve ömür sürdürme anlamına gelir. Buna göre ayette "Allah, sizi orada yaşattı ve bir ömür verdi" denilmektedir. İkinci anlamı ise, imar etmedir. Bu, hem tasvirî olarak hem de normatif olarak anlaşılabilir. Allah size, yeryüzünü imar etme gücü verdi ve orayı bayındır kılmanızı diledi veya emretti.⁵¹ İnsanın halifeliği ona, dünyayı sömürmeyi değil, imar etmeyi hedef olarak vermiştir. Esasen halifelik, insan onuruna yaraşır bir biçimde yeryüzünü imar etmeyi, orada bilim, ahlak

⁴⁸ Nasr, *İnsan ve Tabiat*, s. 91.

⁴⁹ Halil, İmamüddin, *İslam'ın Tarih Yorumu*, Risale Yay., İst., 1988, s. 191.

⁵⁰ Hûd, 11/61.

⁵¹ Nesefî, Abdullah b. Ahmed, *Medariku't-Tenzil ve Hakaiku't-Te'vil*, Kahraman Yay., İst., 1984, s. 195.

ve, sanat gibi faaliyetleri ve onlara dayalı ürünleri en güzel şekilde sergilemesini dinî-ahlakî değer olarak gerekli kılmaktadır. Belki de imar faaliyeti, şeklinde değilse de içerdiği öz değer olarak, bir ibadet ve ritüel biçimi olarak, Allah'a kulluğun bir ifa biçimi olarak anlaşılabilir. Üçüncü olarak ayetteki “iste'mera” sözcüğünün bir temlik akdini ifade eden “umrâ” kökünden geldiği de söylenmiştir. Bu durumda ayetin şöyle bir anlatım içinde olduğu söylenebilir: Allah sizi yeryüzünde belli bir süre yaşatır, sonra ömürleriniz tükendiğinde varisiniz Allah olur. Yani Allah, yeryüzünü insana tam mülkiyet olarak değil ömrü boyunca yararlanacağı, ömrünü tamamladığında sonraki nesillere miras bırakacağı, nihai varisin de Allah olduğu bir yurt olarak vermiştir.⁵²

Çevre atalarımızdan miras olarak aldığımız ve sonraki nesillere bırakacağımız asla bir miras değildir, aksine büyük bir emanettir. Bu emaneti, bütün boyutlarıyla değerlendirerek, kültürel ve doğal değerleriyle birlikte koruyarak ve iyileştirerek sonraki nesillere devretmemiz gerekmektedir.

2.6. Varlıkların Teshiri: Sömürmek Değil Sorumlu Kullanmak

Kuran-ı Kerim'in birçok yerinde çeşitli vesilelerle bize takdim edilen ve yeryüzünde yüklendiği görevin ifasında kullanmak üzere bütün kâinatın ve tabiat kanunlarının insanın emrine müsahhar kılındığına dair birçok ayet-i kerime vardır. Bunlar, insanın yeryüzünde oynayacağı rolün boyutlarını ve sınırlarını anlatmaktadır. Ayrıca insanın, sahip olduğu bütün faal güç ve kudreti ile, kâinattaki her varlıkla kurduğu diyalog hürriyeti ve bu hürriyetin bağlı bulunması gereken esas tasvir edilmektedir. Esasen bu diyalog, merhamete dayalı olmalıdır. Bu bağlamda birkaç ayet mealine yer vermek istiyoruz.

“Göklerde, ve yerde ne varsa hepsini Allah'ın sizin emrinize amade kıldığını ve açık yahut gizli, görülen ve görülmeyen, (bildiğiniz ve bilmediğiniz) nimetlerini bolca ihsan ettiğini görmediniz mi?”⁵³

“Geceyi, gündüzü, güneşi ve ayı sizin istifadenize vermiştir. Yıldızlar da emrine boyun eğmiştir. Bunların her birinde aklını kullanan bir toplum için ayetler vardır.”⁵⁴

“Allah, gökleri ve yeri yaratandır, üstten (bulutlardan) su (yağmur) indirip onunla size rızık olarak türlü mahsuller, meyveler çıkarandır, emr (ve izn-i ilahîsi) ile gemileri denizde yürütmek için size râm edendir, akarsuları da yine size, sizin (fâidenize) müsehhar kılandır.”⁵⁵

“O, taze et yemeniz ve takınacağınız süs eşyası çıkarmanız için denizi (hizmetinize) teshir etmiştir. Gemilerin orada suyu yara yara gittiğini görürsün. (Bütün bunlar) lütfundan nasip aramanız ve şükretmeniz içindir.”⁵⁶

⁵² Zemahşeri, Muhammed b. Ömer, *el-Keşşaf an Hakaiki't-Tenzil*, Daru'l- Kutubi'l- İlmiyye, Beyrut, 2009, c.2, s.276

⁵³ Lokman, 31/20.

⁵⁴ Nahl, 16/12.

⁵⁵ İbrahim, 14/32.

⁵⁶ Nahl, 16/14.

“Celâlim hakkı için sorsan onlara: kim o gökleri ve yeri yaratıp güneşi ve ayı teshir etmiş? Elbette Allah derler, o halde nasıl (Hakk'tan) çevriliyorlar? ⁵⁷ Dâvûd ile birlikte, Allah'ı tesbih etmeleri için dağları ve kuşları onun emrine verdik(sahharna).”⁵⁸

Kur'an, insan ile kâinat arasındaki ilişkilerde insanı, aklını ve iradesini kullanan kâinatın efendisi olarak ele alır, kâinattaki varlıkların onun emrine müsahhar kılındığını ifade eder. Bütün bu özellikleriyle insanın, Allah'ın gözetiminde olduğunu, yaptığı her şeyi gördüğünü idrak ederek dünyayı imar etmesi gerektiğini, ve giriştiği faaliyetleri yeryüzünün halifesi sıfatıyla tabii görevi olarak yerine getirdiğini anlıyoruz.

Kur'an'da vurgulandığı üzere insanın yeryüzüne halife ve varis oluşu, kâinattaki her şeyin ona sunulduğu (teshir) bir gerçeklik olmakla birlikte, ayetlerden tabiattaki varlıklar üzerinde insanın sınırsız bir tasarruf hakkına sahip olduğu anlamı çıkmaz.

Kur'an, kâinatın insanın hizmetine sunulduğunu ifade ederken, esasen insanın sorumluluğunu ve gelecek nesiller düşünülmeden tabiatın hoyratça tüketilemeyeceğini vurgular. Nitekim İslam'a göre, insanın sorumluluklarının yaratılış planında mündemiç olduğu ve bir madalyonun iki yüzü gibi dünya hayatında hak ve özgürlükleriyle beraber olduğu müsellemdir Din, başta canlılar olmak üzere insanın doğaya karşı sorumluluklarına dikkat çeker, insanın doğayla ilişkilerinin merhamet ve iyilik üzerine kurulu olmasını öngörür. Çünkü teshirle ilgili ayetler² insana, Allah'ın kudret, hikmet ve yaratmasını kavratmaya, Allah'ın nimetlerine karşılık şükretmesi öğretmeye yöneliktir.

Akıl ve bilginin nihâî amacı, ateist ve deist yaklaşımların aksine, tabiat kanunlarını keşfederek, dünyayı ve hayatı anlamlandırmak ve tabiata hâkim olmak değildir. İlahî iradeye uyarak fitrata uygun biçimde, doğal çevre ile barış içinde yaşamaktır. Bunun için de varlığa ve bilgiye değer yargıları eklemek gerekir. Bu nokta İslâm'ın, Francis Bacon ve Descartes'ten itibaren batının bilim anlayışı ve tabiata yaklaşımından ayrıldığı en temel noktadır. Batıda, bilgi güçtür. Bu güç, yalnızca fizikî, mekanik ve mühendislik alanında değil fakat aynı zamanda tıp, psikoloji, sosyoloji, iletişim ve siyasette de böyledir. Bu anlayışta bilim, tabiata müdahale edebilmek ve doğaya hâkim olabilmek için kullanılır. Ayrıca bunda insani bir sorumluluk taşıma ve ahlâkî bir düzen inşa etme endişesi de asla taşınmaz.⁵⁹

Bu düşüncenin temeli, kapitalizmin şafağı dediğimiz 17. yüzyılda yaşamış olan Rene Descartes tarafından atılmıştır. O, batı biliminin hızla gelişmesini mümkün kılan düşünce metodunu geliştirmiştir. Zira, ruh ve madde ayrımının uzantısı olarak, birbirinden ayrı ve bağımsız iki alan kabul etmiştir. Bunlardan biri, bilen ve, bilme işini yapan zihindir, öteki de bilinen ve, bilmeye konu olan madde âlemidir. Kartezyen

⁵⁷ Ankebut, 29/61.

⁵⁸ Enbiya, 21/79.

⁵⁹ Ardoğan, *age.*, s. 193-194.

düalizm, bilim adamlarına kendileri dışındaki her şeyi ölü sayma ve üzerinde deney yapabilme ruhsatı vermiştir. Bu durumda bir tarafta insan, diğer tarafta ise tabiat vardır. Böyle bir ayırım yapılıncaya, tabiat, nesnel, objektif olarak tasvir edilebilir, ölçülebilir, üzerinde değişiklik yapılabilir bir kavram olarak insanların kafasına yerleştirilmiştir. Yalnız bilim adamları değil, eli kalem tutan herkes, tabiat diye bir soyut varlık olduğuna, bu varlığın objektif bir tasvirinin yapılabileceğine inandırılmıştır. Sanki bu tasviri "insan" gibi noksan bir varlık yapmayacak ve ölçüleri koyan kendisinin de ölçülmeyecekmiş gibi bir anlayış egemen olmuştur. Nitekim ateist hümanizm "ölçü koyan" insanı, tabiat karşısında en üst pozisyona, yani tanrılık katına yerleştirmekte tereddüt etmemiştir. Aynı şekilde ateist hümanizmin anlayışı içinde kartezyen zihnin türettiği tabiat kavramı, tanrısal yüklemi de üzerine almış ve sonuçta tabiat kanunu sözü, âdetullah kavramı yerine ikame edilmiştir.⁶⁰

Kur'an, "İnsanların kendi elleriyle yapıp ettikleri yüzünden karada ve denizde düzen bozuldu..."⁶¹ derken aslında insan oğlunun tabiata tek taraflı ve hiçbir manevi değer ve ilahi sorumluluk tanımadan yaklaşımını eleştirmektedir. Tabiatdaki varlıklara kendisinden faydalanılan ancak hiçbir yükümlülük ve sorumluluk duygusu beslenmeyen bir fahişe gibi bakmak, neticede varlıklara yaratılış hikmetine aykırı biçimde yaklaşmayı ve tabiata yabancılaşmayı doğurmuştur. Hâlbuki Kur'an'a göre evrendeki varlıklar, zenginlikler ve güzellikler ilahî ikramlardır.⁶² İnsana düşen bu ilahi ikramı heba etmemesi, düştüğü fesefi veya itikadi yanlışta ısrar etmemesidir. Bugün çevre ve tabiatla ilgili olarak yaşanan olumsuzlukların yine insan oğluna eğriyi doğrudan ayırt etmesi için tanınmış bir fırsat olarak değerlendirilmelidir.

2.7. Emanetin Tevdîi: Egemenlik Kurmak Değil Sorumluluk Almak

Kur'an, insanın emaneti⁶³ yüklendiğini belirtirken aynı zamanda onun çok önemli bir sorumluluk gerektirdiğini de hatırlatmıştır. Yüce Allah, ilgili ayette bu konuya "Biz emaneti göklere, yerküreye ve dağlara teklif ettik, ama onlar bunu yüklenmek istemediler, ondan korktular ve onu insan yükledi. Kuşkusuz insan çok zalim, çok bilgisizdir."⁶⁴ ifadesiyle temas etmiştir.

Bu ayeti bazı müfessirler, hakiki mânâsıyla alarak Allah'ın ezelde, göklere, yere ve dağlara şuur verdiğini, emaneti almayı onlara teklif ettiğini, onların bundan çekindiğini, onu yüklenmek istemediklerini, sonra Allah'ın onu insana teklif ettiğini, insanın ise tabiatı itibarıyla bilgisiz ve neyi nereye koyacağı konusunda genellikle başarısız olduğundan emaneti yüklendiğini" söylemişler ve ayeti böyle anlamışlardır. Ancak biz, temsîlî bir anlatımın söz konusu olduğu kanaatindeyiz. Buna göre ayette anlatılmak istenenin aşağıdaki gibi olduğunu düşünmekteyiz: Emanet, ilk bakışta

⁶⁰ Özel, *age.*, s. 163-164.

⁶¹ Rum, 30/41

⁶² Nahl, 16/14.

⁶³ Gazali ve Beydavi'ye göre emanet; taat ve isyan karşılığında sevap ve azabı göze alarak yükümlülük sorumluluğunu üstlenmektir. Bkz. Dihlevi, Şah Veliyyullah, Hücetullah'l-Baliğa, Çev. Mehmet Erdoğan, İz Yay., İst., 1990, I/61.

⁶⁴ Ahzab, 33/72.

insandan daha büyük, güçlü ve dayanıklı gibi görülen göklerin, yerin ve dağların taşıyamayacağı kadar ağır ve önemlidir. Buna rağmen insan, o ağırlık ve önemdeki emaneti yüklenmiştir. Fakat yine de o, bunu taşıyabilecek kabiliyette olduğunun farkında değildir. Bundan dolayı insan, şursuz ve cahil olmamalıdır. Aksine kimliği, kabiliyeti ve üstlendiği emanetin farkında olmalı ve emanetin hakkını yerine getirmeye gayret etmelidir. Zira emanetin gereğini yapmanın, zulüm olduğunu da bilmelidir.

Emanet kelimesinin sözlük anlamı, korku ve kaygının gitmesi, insanın korunma konusunda gönül rahatlığı içinde olmasıdır. Emanet kelimesi, bu güvenlik hali ve psikolojisi için kullanıldığı gibi, güvenme ve koruma konusu olan ve korunması istenen şey için de kullanılır. Bunun yanında dinî bir terimi olarak emanete başka birçok anlam da yüklenmiştir. Bunlar içinde maksada en yakın olanı, tevhid inancı, adalet, okuma-yazma, akıl ve yükümlü (mükellef) olma kabiliyeti ve Türkçedeki anlamıyla emanettir. Bu mânâların tümünü, "insanın akıl ve hür iradeye dayalı yükümlülüğü" içinde toplamak mümkündür. İnsandan başka her şey, yaratıcı tarafından nasıl programlanmışsa öyle işler, tabiatının dikte ettiği davranış biçimini değiştiremez. Bu sebeple dünyada ve âhirette göklere, yerlere, canlı ve cansız varlıklara "niçin böyle yaptın" diye sorulamaz. İnsana gelince onda akıl, bilgi edinme, bilgisini, kararını ve davranışını değiştirme kabiliyeti vardır. Ancak gerek din ve ahlâk alanlarında doğruyu bilme ve gerekse doğru, iyi ve hayırlı olanı yapma konusunda insanın önünde önemli engeller de vardır. Bu yüzden ilâhî bir bilgi ve hidayet desteğinden mahrum olan insanların bilmedikleri, bildiklerinden fazladır. Ahzap suresinin 72. âyetindeki ifadeye göre insan, cehûl ve çok bilgisizdir. Bu yüzden din ve ahlâk konusunda kötülükleri, iyiliklerinden çoktur. Aynı âyetteki bir başka ifadeye göre insan, zalûmdur. Yani gerekeni yapma ve her şeyin hakkını verme konusunda başarısızdır.

Çağımız insanları arasında Allah'ın razı olduğu bir inanç, ibadet ve ahlâkî hayat yaşayanların sayısı, böyle olmayanlara göre oldukça azdır. İnsana tevdi edilen yükümlülük, çok değerli bir emanettir. Dolayısıyla iyi muhafaza edildiği ve hakkı verildiği takdirde insan, eşref-i mahlûkat (yaratılmışların en değerlisi ve şerefli) olur. Eğer insan emanetin hakkını veremez, sermayeyi kötüye kullanır ve şeytana uyarsa, işte o zaman aşağıların aşağısına yuvarlanır. Bu yüzden emanet, insandan başka bir mahlûkun yüklenmeye cesaret edemeyeceği kadar büyüktür, önemlidir ve değerlidir. Âyette geçen "emanet" Türkçedeki karşılığı ile alınır, bundan amaçlanan yorum tercih edilirse, daha genel yükümlülükler kümesi içinden biraz daha önemlisi öne çıkarılmış olur. Bu takdirde Allah, kullarının dikkatini, eşya gibi maddî görevler veya ödevler gibi manevî vazifelerle emanetin önemine çekmiş olmaktadır.⁶⁵

İslam'ın ortaya koyduğu varlık şemasına göre yeryüzündeki varlıklar arasında insanın ayrıcalıklı bir yeri vardır. Ancak bu ayrıcalık, insanın yüklendiği sorumluluğun bir gereğidir. İnsan, asla başıboş bırakılmış değildir.⁶⁶ İnsan, hemcinsleriyle ilişkilerinde olduğu gibi doğayla ilişkilerinde de Allah'a karşı sorumludur. Doğadaki

⁶⁵ *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir* Komisyon, DİB Yay., Ankara, 2007, c.4, s. 405-406.

⁶⁶ Kıyame, 75/36.

diğer varlıklar da insan karşısında işlevi belirsiz, kötü ve her türlü haktan yoksun değildir. İnsanla ile doğadaki diğer varlıklar arasındaki fark, ilahî hikmetle çizilen plan içinde farklı işlevler için var edilmiş olmalarından kaynaklanmaktadır.

İslâm açısından insan, kendi varlığının kaynağı ve kullandığı potansiyellerin yaratıcısı olmadığına göre, sahip olduğu yetenekler ve özgürlükler, ilahî ilim ve iradenin belirlediği hikmetin gerçekleşmesine yöneliktir. İslâm'da özgürlük temel ve başlı başına bir değerdir, ancak nihaî değer değildir. İnsanın gayesiz yaratılmamış ve başıboş bırakılmamış oluşunun anlamı budur. Dolayısıyla insan, çevreyle ilişkilerini sorumluluk kavramından uzak biçimde de kurgulayamaz. İhtiyacını doğaya zarar vermeden karşılaması, ihtiyaç olmadan da tüketmemesi gerekir. Kur'an'a göre yeryüzü sadece insanlar için değil tüm canlılar için yaratılmıştır.⁶⁷ İslâm'da Allah'ın her şeyin mutlak sahibi (el-Melik, Mâlikü'l-mülk) oluşunun anlamı, insan açısından özel mülkiyetin mutlak bir mülkiyet hakkı olmamasıdır. Özel mülkiyet, insanın yeryüzünde halife oluşunun bir sonucu olup mülkün asıl ve mutlak sahibi olan Allah'ın iradesine uygun olarak temellük ve tasarruf hakkından ibarettir. Dolayısıyla doğa, Allah'ın geçmiş, şimdiki ve gelecek bütün çağlara lütfu olup Allah'tan başka kimsenin mutlak mülkü değildir. Bu nedenle o, yalnızca güç ve teknolojiyi elinde tutan belli bir kesime değil, gelecek nesilleri de kapsayan bütün bir insanlığa sunulmuştur.⁶⁸ Evrenin ve insanın gerçek sahibi Allah olduğundan insanoğlu da bir yed-i emin konumundadır. Bu nedenle birey, istediği gibi tasarrufta bulunabileceği bir mülk olarak yeryüzünü göremez. Buna göre hiç kimse, su, hava ve otlak gibi bütün insanlara ait kâinattaki şeylerden diğer insanları hiçbir zaman mahrum edemez.⁶⁹

3. Varlıkta Hayatın Değeri Ve İnsanın Yeri

Ekosistemdeki bütünlüğü ve hayatıyeti görmek kadar, varlıkta hayatıyetin değerini görmek de son derece önemlidir. İslam açısından varlıklardaki hayatıyet, Allah'ın "hayı" sıfatının yansımalarıdır. Bu bağlamda hayat sahibi varlıklar, ilahî sıfatları daha çok yansıtır. Çünkü Allah'ın "rahman", "rahîm", "vedûd" isimleri hayatla keşfolunur.⁷⁰ Allah'ın "hayı" sıfatının gereği olarak var olan ve değerini Allah'tan alan tüm varlıklar, insanla beraber Allah'ın huzurunda toplanacaklardır. İlgili ayette Allah "Yeryüzünde yürüyen hayvanlar ve (gökyüzünde) iki kanadıyla uçan kuşlardan ne varsa hepsi ancak sizin gibi topluluklardır. Biz o kitapta hiçbir şeyi eksik bırakmadık. Nihayet (hepsi) toplanıp rabbinin huzuruna getirilecekler."⁷¹ buyurmuştur. Bu ifadelerden, yeryüzündeki diğer mahlûkatın da bir değer sahibi olduğu, onlara Tanrıdan bağımsız, önemsiz, kıymetsiz ve saygıdan uzak varlıklar olarak bakmamamız gerektiği anlaşılmaktadır.

⁶⁷ Bkz. Rahman, 55/10.

⁶⁸ Bkz. Bakara, 2/29.

⁶⁹ Ardoğan, *age.*, s. 195.

⁷⁰ Ardoğan, *age.*, s. 179.

⁷¹ En'am, 6/38.

İnsanın varlık yapısı, birbirinden ayrılmayan iki temel unsurdan oluşmuştur. Birincisi insanın bedenidir ki, Kur'an-ı Kerim'in açıklamalarına göre bunun aslı topraktır.⁷² Bu yönüyle insan tabiatın bir parçasıdır. Nitekim insan bedeninde tabiattaki unsur ve elementlerin hepsi mevcuttur. Bu bakımdan insan, kâinatın öznesi değil, özü ve özeti durumundadır. Nitekim insan ile âlem arasındaki bu benzerlikten "insanın küçük bir âlem, âlemin de büyük bir insan" olduğu söylenir olmuştur. İnsanın ikinci özelliği ise onu diğer bütün tabîî yaratıklardan ayıran ruhu ve ona bağlı olan ruhi yapısıdır. Zira yapısıyla birlikte bu ruhu ona Allah vermiştir.⁷³

İslâm anlayışına göre, âlemin asıl yaratılış sebebi insandır. Kâinattaki tüm varlıklar arasında insanın seçkin bir yeri ve üstün bir değeri vardır.⁷⁴ Allah, insan dışındaki bütün varlıkları ona yardımcı kılmıştır.⁷⁵ Öğrenme ve bilgi edinme yeteneği ile insan meleklerden de üstün bir durumdadır. Bundan dolayı Allah, meleklerle Âdem'e saygı ile secde etmelerini buyurmuş, İblis dışında bütün melekler ona secde etmişlerdir.⁷⁶ Allah'ın yeryüzünde "halife" olarak seçtiği insana dünyayı imar etme ve neslini ıslah etme görevi yüklenmiştir.⁷⁷ Kur'an-ı Kerim'in "emanet" olarak ifade ettiği bu görev, göklerin, yerin ve dağların bile çekindikleri, kabul etmedikleri ve hatta korkudan titredikleri çok ağır bir yükür.⁷⁸ Bu durumda insanın Allah'a kulluk etmesi⁷⁹ ve yeryüzünde halife kılındığının bilincinde olması bir zorunluluktur. İnsanın ayrıca Allah'ın dinine yardım etmesi⁸⁰ ve böylece dünyayı hem maddi manevi hem de ahlâkî yönden mamur etmesi gerekmektedir. Çünkü Allah, kâinatı oyun ve eğlence olsun diye var etmediği gibi, insanı da başıboş ya da bir eğlence olsun diye yaratmamıştır.⁸¹ Asıl olan insanın, bu yüce görevin bilincinde olarak yaratılış gayesine uygun bir hayat sürmesidir.

Yaratılan varlıklar içerisinde Allah'ın emrine uyup uymamak arasında seçme yapma yeteneği, sadece insana verilmiştir. Allah, insanlara doğru yolu bulmaları için içlerinden elçiler seçmiş ve buyruklarını içeren kitaplar göndermiştir. İnsan, kendi istek ve iradesiyle ya Allah'ın öngördüğü ve kendi yaratılış mahiyetine de uygun düşen bir yolu seçebilir veya kendi arzularının sürüklediği bir bataklığa sürüklenebilir. İnsan hangi yönü seçerse Allah da onu o yöne çevirmekte⁸² hangi yönde gayret gösterirse onun sonuçlarına ulaştırmaktadır.⁸³ İnsan, eğer kendi yaratılış gaye ve mahiyetine uygun bir

⁷² Âl-i İmran, 3/59; Rûm, 30/20; Fâtır, 35/11; Allah'ın takdir ve yaratmasıyla çamur haline getirilen toprağın, çeşitli safhalardan ve işlemlerden geçirilerek belli bir kıvama ulaşması sonucunda ilk insanın bedeni ortaya çıkmıştır. Bkz. Enâm, 6/2; Âraf 7/12; Secde 32/7-8, Hicr, 15/26, 28, 33; Sâd 38/71-72; Sâffât, 37/11; Rahmân 55/14.

⁷³ Secde, 32/72; Hicr, 15/29; Sad, 38/72

⁷⁴ İsrâ, 17/70.

⁷⁵ Bakara, 2/29.

⁷⁶ Bakara, 2/30-33; Kehf, 18/50; Sâd, 38/72-76.

⁷⁷ Hûd, 11/61.

⁷⁸ Ahzâb, 33/72; Haşr, 59/21.

⁷⁹ Zâriyât, 51/56.

⁸⁰ Hadîd, 57/25; Saff, 61/14.

⁸¹ Kıyâmet, 75/36; Mü'minûn, 23/115.

⁸² Nisâ, 4/115.

⁸³ Necm 53/39-40; İnsân, 76/3; Beled, 90/10-20; Şems, 91/7-10.

çabaya girişirse meleklerden de daha üstte bir yücelişi gerçekleştirebilir; aksi takdirde çok aşağı seviyelere de düşebilir.⁸⁴

Kur'an-ı Kerîm ısrarla insan tabiatı karakteri üzerine bir değerler sistemi kurulama-yacağını vurgular. Çünkü insanın bu tabiatı ve karakteri, son derece değişkendir., Zira insan, kendi fayda ve zararına olan şeyleri, tam olarak takdir edemeyecek kadar bilgisizdir. Bundan dolayı insan, Allah'ın yol göstericiliğini ve kendi sınırlarını tanımadan yaptığı işlerde çoğu zaman yanlış düşmekte ve sonuçta kendi kendine adaletsizlik etmektedir. "Nefsine zulmetme" terkihi Kur'an'da sıklıkla kullanılan ve her türlü yanlışın yapana geri döndürüldüğünü belirten bir ifadedir.⁸⁵ Sonuç itibariyle Allah'a inanan ve gerçekten karşısında hassas bir sorumluluk duygusu taşıyan her insan, karakterindeki aşırılıkları dengeleyerek bütünleşmiş bir ahlâkî kişiliğe ulaşır.⁸⁶

İnsanın tabiatı, mizacı ve karakterine yönelik Kur'an'ın sıraladığı özellikler, bunlarla sınırlı değildir. İnsan tabiatı ve karakteri iyiye olduğu kadar kötüye de eğilimlidir. İnsan psikolojisi zıt eğilimlerin bir çatışma alanıdır. Fert olarak insan zayıf,⁸⁷ kararsız, huzursuz⁸⁸ ve dar görüşlü bir özelliğe sahiptir. İnsandaki bütün kötü özellikler de bunlardan kaynaklanmaktadır. İnsanın kendi kendini yeterli ve üstün görmesi dahası gururlanması ya da şevkinin kırılması ve ümitsizliğe kapılması bu olumsuz tarafındandır. Bu zayıflığı sebebiyle insan, o kadar aceleci ve telaşlıdır ki, ileride davranışlarının ne sonuçlar vereceğini düşünmeden hareket eder. Kur'an'ın "İnsan acele(tabiathı) yaratılmıştır."⁸⁹ ifadesi tam da buna işaret etmektedir. Kimi ayetlerde insanın bazen gururla dolup taşacağı, bazen de korkunç derecede ümitsizliğe kapılacağından söz edilir.⁹⁰ İnsan, ne zaman rahat ve bolluğa kavuşursa derhal Allah'ı unuttur. Tabii sebepler istediği sonuçları verince, kendi gücünün kendisi için yeterli olduğu düşüncesi ve kendini beğenmişlik duygusu içinde kaybolur. Öyle ki bu tabii sebepleri aşarak Allah'ı bile görmez olur. Ancak kötü durumlara düşünce, bu kez ya tamamen bir karamsarlık içerisine gark olur ve ümidini yitirir ya da yalnız bu durumda Allah'ı hatırlar. Hatta bazen güç durumda bile o, Allah'ı aklına getirmez rabbinden yardım istemez ve ümitsizlik içinde boğulup gider.⁹¹ İnsanın nankörlüğü, bencilliği, kıskançlığı,⁹² düşmanlığı, kindarlığı,⁹³ hakikati kolayca kabullenmezliği ve en nihayet çokça tartışmaya girişmesi⁹⁴ gibi özellikleri, onun zayıf, dengesiz ve dar görüşlü karakterinden ileri gelmektedir. Bir aşırıktan diğerine sıçrayan bu dengesiz

⁸⁴ Tîn, 95/4-5.

⁸⁵ Bakara, 2/54, 57/231; Âl-i İmrân, 3/117; A'râf, 7/23, 160, 177; Neml, 27/44; Kasas, 28/16.

⁸⁶ İslam'da İnanç İbadet ve Günlük Yaşayış Ansiklopedisi, "İnsan Maddesi", Hayati Hökelekli, İFAV Yay., İst., 2006, c.2, s. 934.

⁸⁷ Nisâ, 4/28.

⁸⁸ Me'âric, 70/19.

⁸⁹ Enbiyâ, 21/37; el-İsrâ, 17/11; Kıyâmet, 75/10-21.

⁹⁰ İsrâ, 17/67, 83.

⁹¹ Hûd, 11/9-10; Yunus, 10/9-11; Fussilet, 41/49, 51; Şûrâ, 42/48; Zümer, 39/49; Rûm, 30/36; Fecr, 89/15-16.

⁹² Nisâ, 4/128.

⁹³ Hicr, 15/47; A'râf, 7/24.

⁹⁴ Kehf, 18/54.

mizaç, bazı temel ahlâkî gerginlikleri açığa vurur. İnsan davranışının istikrarlı ve olumlu sonuçlar vermesi, insan karakterinin temel özelliği olan zıt eğilimlerin ve bunların açtığı gerginliklerin dengelenmesine bağlıdır. Bir yandan güçsüzlük, çaresizlik ve kendi kendisiyle yetinme, kendini her şeyin ölçüsü sayma, ümitsizlik, diğer yandan aşırı kendine güvenme, büyüklenme, olumsuz benlik duygusu, kendini reddetme ve her şeye sahip olma hissi tarzındaki iki zıt eğilim, doğru davranışlara zemin hazırlayan veya tam gerginlikleri doğuran aşırı uçlardır.⁹⁵

Kur'an-ı Kerim ısrarla, insan tabiatı ve karakteri üzerine bir değerler sistemi kurulamayacağını vurgularken, burada insanın evrendeki konumuyla ilgili çevre ahlakına da temel oluşturan "İslam insan merkezli midir?" sorusu üzerinde durmak gerekiyor.

İnsan merkezlilik, insanın doğanın üzerinde olduğunu, ahlak ilkelerinin ancak insanlar için söz konusu olabileceğini, ahlaki topluluğun sadece insanlardan oluşabileceğini, insanın özsel değer sahip olduğunu, tüm değerlere kaynaklık ettiğini, diğer varlıkların çıkarı için birer araçtan ibaret olduğunu ve bu yüzden de kullanım hakkı oluşturduğunu öne süren görüşlerden oluşmaktadır. Bu durumda İslam'ın insan merkezci olduğunu söylemek oldukça zor hatta imkansızdır.

Ahlakın egemen olduğu topluluklarda ahlak aktörleri ve ahlak özürülleri gibi iki tür üyelikten söz edilmektedir. Katı insan merkezilik, ahlaki aktörlerin sadece birbirlerine karşı doğrudan sorumlu olduklarını ileri sürer. Aktörlerin diğer varlıklara karşı sorumlulukları dolaylıdır. Bu bağlamda çevre etiğinin amacı, ahlaki aktörlerin diğer varlıklara karşı sorumluluklarının ancak dolaylı olabileceğini düşüncesine karşı insanın diğer varlıklara karşı doğrudan sorumlulukları olduğunu ortaya koymaktır. İslam ahlakı da insanın, ahlak özürüllü varlıklara karşı da sorumluluğu olduğunu, daha doğru bir ifadeyle insanın Allah'a karşı yükümlülüklerinin onun ahlaki aktörler ve ahlaki özürüllere karşı sorumluluklarını da içerdiği esasına dayanır. Burada insanın, hem diğer varlıklara hem de insanlara karşı sorumluluklarının, esasen hukukullah içinde yer aldığını, ilahî iradeyle temellendiğini ve Allah dolayısıyla olduğunu söyleyebiliriz. Bu bakımdan Allah, insanın çevre ile ilişkilerinde hakların ve sorumlulukların kaynağı, ilişkilerde tarafı, şahidi ve hâkimidir.⁹⁶

İslam ahlakı, insan merkezli olmadığı gibi kimilerince ileri sürüldüğünün aksine çevre merkezli de değildir. Aslında ikili ilişki için kullanıldığında merkez kavramı, ele alınan meselede hangi ilişkilerin incelendiği ile ilgilidir. Örneğin, insan-devlet ilişkisi bağlamında bir hukuktan ve ahlaktan söz ettiğinizde, devlet ya da toplum yerine bireyi merkeze alabilirsiniz. Burada insan hakları tartışmalarında İslam'a yöneltilen eleştirilerden birinin, İslam ile insan hakları öğretisinin seküler olduğu ve insan merkezci özellikleri arasında uyumsuzluk bulunduğu hatırlanmalıdır. Bu yaklaşımda, insan haklarının 'insan-merkezci (antropocentric)' bir düşünce olduğu görülür. Bu

⁹⁵ Hökelekli, c.2, s. 934.

⁹⁶ Ardoğan, *age.*, 180.

düşüncenin arkasında, insanın onu tüm diğer canlılardan ayıran akıl, vicdan ve irade gibi üstün özelliklerle bir "özel/içsel değer'e, insan onuruna sahip olduğu düşüncesi yatmaktadır. Kavramın insan merkezli oluşu, insanı tabiatın diğer unsurlarından ayırt etmesi ve onda tabiat üzerinde tasarrufta bulunma imtiyazı görmesi demektir. Teosentrik bir ufuk olarak İslam açısından bu algılama, temellendirme noktasında malûldür. Burada insanın, çoğu zaman diğer varlıkların zararına, belli haklara sahip olduğunu ileri sürmesine neyin meşruiyet verdiği sorulmalıdır. İlk önce, sayısız varlıklar arasında insan sadece kendi için tabiatı değiştirme ve kendi yararına kullanma hakkını, bir şansa mı dayandıracaktır? Şans eseri sahip olduğu güç ve imkânlarla dayanacak bir hak mefhumu, ötekinin hakkını garanti edebilecek midir? İkincisi, insanın kendini doğanın tüm öteki varlıklarından, onları kullanma ve tüketme imtiyazını kendinde göreceği ve bunu ahlâkî bir kavramla (hakk) ifade edecek bir anlamda ayırt etmesi, metafizikten büsbütün uzak mıdır? İslam'a göre asıl olan, 'insani değerler'in kaynağı olan metafizik unsurlardan soyutlanmadan, tabiatı istediği gibi kullanması değil, belli bir sorumluluk içinde ve manevi unsurlarla da barışık olarak kullanmasıdır. Çünkü her şey bir ölçüye göre yaratılmıştır.⁹⁷ Burada insana düşen, ilahî ölçüyü ıskalamadan, dengeyi bozmadan ve haddi de aşmadan yaşamak olmalıdır.

Kur'an açısından bakıldığında varoluşun hem aşkın bir gayesi hem de ilahî bir tasarımı vardır. Yeryüzündeki her şey insanın istifadesi için yaratılmıştır⁹⁸ ve bu anlamıyla insan, belli özellikler, yetenekler ve potansiyellerle donatılmıştır. Buna göre insan hakları, ilahî iradenin tecellisi olan varoluşta içkindir. Bu yüzden İslâm'da insan haklarının antroposantrik olmaktan çok teosantrik, yani Tanrı merkezli ve ilahî menşeli oluşunu,⁹⁹ bu hakların özü üzerinde insanın kendisinin bile vazgeçme veya devretme gibi tasarruf yetkisinin olmaması, buna aykırı olarak verilen sözlerle yapılan anlaşmaların batıl olması ve hiçbir hüküm belirtmemesi şeklinde anlaşılmalıdır. Bazı iddiaların aksine bu durum, fitrî hakların ilahî takdir gereği sabit oluşu demektir. Bununla beraber insan hakları kavramında insan-merkezcilik karakteri dolayısıyla Tanrı'yı dışlaması, aslında sekülerizmin bir ideoloji hâline dönüşmesinin olağan sonucudur.¹⁰⁰

İnsan, akıl, vicdan ve ahlaki yargıların sahibidir. Binaen aleyh insan olmadan doğada bu ahlaki yargıları sahiplenecek aktörler ve ahlaki değer taşıyacak davranışlar olmaz. O nedenle insanın ahlaki açıdan bir önceliği vardır. İnsan dışı varlıkların da insan gibi bir anlamda özel değerleri vardır. Bu değer, onların Allah'ın yaratıcı /tekvini iradesinin onları istemiş olmasında, onların Allah'ın ayetleri olmalarında ve onun iradesini gerçekleştirmelerinde saklıdır. Ancak insan, ilahî iradenin teklifi yönüne de muhatap olur. Tekvini ve teklifi irade, aynı iradenin, bir soyutlama ve kavramlaştırılmadan ibaret iki tezahür biçimidir. İnsan, teklifi iradeyle uyum içinde

⁹⁷ Ra'd, 13/8.

⁹⁸ Bakara, 2/29

⁹⁹ Izutsu, Toshihiko, *Kur'an'da Allah ve İnsan*, Yeni Ufuklar Neş., Ankara, t.siz., s.18-19

¹⁰⁰ Ardoğan, *age.*, 181

yaşadığında aynı zamanda evrenin yaratılış gayesiyle, çevresindeki varlıklarla, onların düzenleriyle ve işlevleriyle de uyum içinde yaşamış olacaktır.¹⁰¹

Sonuç

Çağdaş dünyada maddi ilerleme ve ekonomik kalkınma, doğanın acımasızca tahribini beraberinde getirmiştir. Bunun arkasında insanın yeryüzünde Allah'ın halifesi sıfatını taşıması değil, tabiata hâkim olma arzusu taşıyan sekülerizm anlayışı vardır. Tabiata yaklaşımıyla İslam'ın değer olarak sunduğu prensipler, göz önünde bulundurulmalıdır. Çevre sorunları, insanın yeryüzündeki konumu ve Allah ile irtibatı görmezlikten gelinerek ele alınamaz.

Çevre konusunda çağdaş insanın yeri ve konumu ile hümanizmanın insan-tanrısı sorgulanmalıdır. İslam açısından varlıklardaki hayatiyet, Allah'ın “hayy” sıfatının bir yansımasıdır ve bu sebeple varlıklar değerlerini Allah'tan alırlar. İslâm anlayışına göre, âlemin asıl yaratılış sebebi, buna göre insandır. İnsanın kâinattaki varlıklar arasında seçkin ve üstün bir yeri vardır. Allah, kendisi dışındaki bütün yaratıkları insana yardımcı kılmıştır. Bununla birlikte Kur'an-ı Kerim ısrarla, insanın tabiatı ve karakteri üzerine bir değerler sistemi kurulamayacağını vurgular. Çünkü bu tabiat ve karakter son derece değişkendir. İnsan, fayda veya zararına olacak şeyi tam olarak takdir edemeyecek kadar bilgisizdir. Bundan dolayı Allah'ın yol göstericiliğini ve sınırlarını tanımaksızın tek taraflı yaptığı işlerde çoğu zaman yanlış düşmekte, sonuçta kendi kendine yazık etmektedir. Yeryüzünün halifesi olan insan, doğadaki varlıklara ilahi ve estetik anlamlar yükleyerek yaklaşır. Kur'an, doğadaki varlıkların insan için hazırlanıp sunulduğunu belirtir. Kur'an'da insana sunulan teshir, ona bir sömürü imkânı tanımaz. İnsanın yaratılış gayesi teshirde mündemiçtir. Kâinat Allah'ın insana sunduğu bir emanettir. İnsanın yaratılış gayesi, bireyin manevi gelişimini tamamlayarak güzel davranışları sergilemek olmalıdır.

Çevre sorunlarının temelinde modernizm, sekülerizm ve materyalist yaklaşımlar başat rol oynamaktadır. Dini arızı bir fenomen olarak görme eğilimindeki batı düşüncesinde madde, mânânın üzerini örtmüştür. Oysa İslam, ne maddeyi değersiz görmeyi ne de mânânın önüne geçirilmesini kabul eder. İslam âlimlerine göre tabiat, ilahî vasıflarından kopararak ele alınmamıştır. İslam'ın nazarında varlıkların bir değeri vardır. Kur'an'a göre evrendeki tüm varlıklar insana, Allah'ı ve onun sıfatlarının hatırlatırlar. Onlar da insan gibi Allah'ı tesbih ederler ve ona ibadet ederler. Görülen varlıklar, görülmeyen en yüce varlığın işaretleri ve delilleridir. Bugün insanla tabiat arasındaki uyumun bozulduğunu pek çok kimse kabul etmektedir. Ama bu dengesizliğin, Tanrı'yla insan arasındaki uyumun bozulmasından kaynaklandığını ise pek az kişi fark edebilmiştir.

Son söz olarak çevre sorunları meselesine, insan ve tabiat ayrımı yapılmadan yaklaşılmalıdır. Bir kez bu ayrım yapılırsa iki unsur, ister birbiriyle düşman isterse ahenkli bir bütünlük içinde ele alınsın, her iki halde de kartezyen düalizmin içine

¹⁰¹ Ardoğan, *age.*, 182.

düşülmüş olunacaktır. Halbuki bu konuda, Kur'an'ın ve İslam'ın referansları, bu tehlikeli düşünme biçiminden bizi kurtarmak için yeterlidir.

Kaynakça

Altuğ, Fevzi, *Çevre Sorunları*, Uludağ Üniversitesi Güçlendirme Vakfı Yay., Bursa, 1990.

Ardoğan, Recep, *İslam'da Çevre Teolojisi*, Ankara, 2009.

Bayraktar, Mehmet, *İslam ve Ekoloji*, DİB. Yay., Ankara, 1992.

Dihlevi, Şah Veliyyullah, Hüccetullah'l-Baliğa, Çev. Mehmet Erdoğan, İz Yay., İstanbul, 1990.

Görmez, Kemal, *Çevre Sorunları ve Türkiye*, Gazi Kitabevi Yay., Ankara, 1997.

Güney, Emrullah, *Çevre Sorunları- Ortam Kirlenmesi-*, Bizim Gençlik Yay., Kayseri, tsz.

Halil, İmamüddin, *İslam'ın Tarih Yorumu*, Risale Yay., İst., 1988.

Hökelekli, Hayati, *İslam'da İnanç İbadet ve Günlük Yaşayış Ansiklopedisi*, İnsan Maddesi, İFAV Yay., İstanbul, 2006.

İsfahânî, Rağîb, *Müfredât*, (thk. safvan adnan davûdi), Daru'ş-şâmiye, Beyrut, 1996.

İzutsu, Toshihiko, *Kur'an'da Allah ve İnsan*, Çev. Süleyman Ateş, Yeni Ufuklar Neş., Ankara, tsz.

Komisyon, Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir, DİB Yay., Ankara, 2007.

Koç, Turan, *İslam Estetiği*, İSAM Yay., İst., 2008.

Nasr, Seyyid Hüseyin, *İslam Kozmoloji Öğretilerine Giriş*, Çev., Nazife Şişman, İnsan Yay., 1985.

-----, *İslam'da Düşünce ve Hayat*, çev., Fatih Tatlılıoğlu, İnsan Yay., İstanbul, 1988.

-----, *İnsan ve Tabiat*, Çev., Nabi Avcı, Ağaç Yay., İstanbul, 1991.

Nesefi, Abdullah b. Ahmed, *Medariku't-Tenzil ve Hakaiku't-Te'vil*, Kahraman Yay., İstanbul, 1984.

Özdemir, İbrahim, *Çevre ve Din*, Ankara, 1997.

Özel, İsmet, *Zor Zamanda Konuşmak*, Şule Yay., İstanbul, 2000

Özköse, Kadir, *Tasavvuf ve Ekoloji*, Çevre Ve Ahlak Sempozyum Bildiri Metinleri, Gaziantep Üniversitesi, Gaziantep, 2014.

Serinsu, Ahmet Nedim, *Kur'an Nedir?*, Şule yay., İstanbul, 1996.

Ülken, Hilmi Ziya, *Bilgi ve Değer*, Ülken Yay., İstanbul, 2001.

Zemahşeri, Muhammed b. Ömer, *el-Keşşaf an Hakaiki't-Tenzîl*, Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 2009.